

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ В СЪВРЕМЕННИТЕ ИКОНОМИКИ

Гл. ас. д-р Силвия Господинова¹

Резюме: През XIX и началото XX век в световен мащаб процесът на индустриализация е особено мащабен и интензивен и доминира сектора на индустрията. В България този сектор също е преобладаващ до началото на 90-те години на 20-ти век. През следващите години обаче в развитието на българската икономика започват да протичат сложни процеси на приспособяването ѝ към нов модел на развитие. Негова основа са протичащата в световен мащаб информационна революция и тенденцията към глобализация, а също и преходът към пазарна икономика. Една от характерните черти на тази промяна е динамичното развитие на сектора на услугите, който все повече започва да доминира. В тази статия се проследяват факторите, довели до трансформирането на голяма част от икономиките, включително и българската, и превръщането им в постиндустриални, както и приликите и различията на тези промени до началото на XX век у нас и в другите икономики.

Ключови думи: сектор на услугите, икономическо развитие, структурни промени.

JEL: O11, O14, O4.

¹ Катедра „Обща икономическа теория“, Икономически университет – Варна.

Увод

Сферата на услугите получава по-осезаемо развитие едва при достигането на дадено равнище на останалата част от производството. По-нататъшното ѝ развитие е свързано с едновременно разширяване както на нея, така и на останалите сектори от икономиката. До началото на XX век обаче тя се развива по-бавно в сравнение с производствената сфера. Така голяма част от страните наследяват малък дял от сектора на услугите в своите икономики. В последните десетилетия ролята на услугите във формирането и развитието на пазарните икономики обаче забележително нарасна. Производството на различни стоки и ускореният темп на развитие на новите технологии доведоха до появата и на нови видове услуги. Това стана факт благодарение на растежа в редица страни и нарасналите доходи на домакинствата в тях.

Има ли обаче специфични фактори и условия за българската икономика, които са оказали влияние върху тези процеси? Какво въобще провокира, обслужващата сфера да вземе превес в съвременните икономики? На тези и на други въпроси ще се опитаме да дадем отговор в настоящата статия. Нейната **цел** е да се проследят процесите на трансформация в структурата на икономиките до края на XX век, факторите, които са ги породили и как те от преобладаващо индустриални се превръщат в постиндустриални, а също така да се изведат приликите и разликите при протичането на тези изменения в българската икономика спрямо останалите икономики. По този начин могат да се решат и следните **задачи**: да се установят причините за тези различия в трансформационните процеси у нас спрямо развитите икономики, а също и да се види част от последиците от тези структурни промени за българската икономика.

* * *

Още през 50-те години на миналия век У. Ростоу задава серия от въпроси като: какво ще се случи с обществата, когато доходът осигури толкова добра храна за всеки, че да повдигне въпроса за общественото здраве поради самото богатство на обществото; какво ще се случи в обществата, в които облеклото е достатъчно, в които жилищата са в

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

такова състояние, че хората не се изкушават да се напрягат много, за да ги подобрят (Ростоу, У., 1993, с. 142-143)? Така в средата на миналия век се засилва интересът към същността на услугите и техния обхват и се очертава нова тенденция в структурната динамика на развитите икономики, сочеща постоянно нарастване дела на заетите и произведения продукт в сектора на услугите за сметка на тези в селското стопанство и индустрията.

Деиндустриализацията в отделните страни започна по различно време и протича с различни темпове. Тенденциите показват, че тя всъщност е процес на относителни структурни промени, които в никакъв случай не предполагат спад в индустриалното производство, а в по-голяма степен засяга разпределението на трудовите ресурси (Groot, H., 1998, p. 7). В тази връзка Stanner предлага да се използва като по-правилен терминът „деиндустриализация на заетостта“ (Stanner, W., 1998, p. 28). Така постепенно заетите в сферата на услугите достигат от 56 до 80% от заетите в икономиките и този факт още един път доказва нейното значение и доминираща роля в развитието на икономиките.

Въпреки многото изследвания по въпроса за развитието на сферата на услугите и за мястото и ролята им в икономиките учените-икономисти изказват нееднакви мнения за факторите, повлияли в най-голяма степен за това. От всички тях като *основни* и *универсални* за развитието на сектора могат да се обобщят следните групи фактори (Колев, К., 2000, с. 102-111):

➤ *Различията в ръста на производителността на труда* (ПТ) между отделните сектори, измерена като добавена стойност на едно заето лице. Създадената от техническия прогрес висока степен на механизация и автоматизация в селското стопанство и индустрията пренасочва работната сила към трудоемките дейности от сектора на услугите. В изследване (Seager, S., 1997, p. 579-600) на над 20 икономики се установява, че на този фактор се дължи около 40% от структурната промяна. Показателни са думите на П. Дракър, че „основната задача пред развитието на страните не е повишаване на ПТ на физическия труд – това знаем как да го направим. Главната задача е повишаване на ПТ на интелектуалните работници“ (Druker, P., 1999, p. 141) ;

➤ *Интеграцията и глобализацията на производството, както и задълбочаването на разделението на труда*, при което голяма част от услугите, необходими за осъществяване на дейностите в индустрията и селското стопанство, се извършват от обособени специализирани фирми, чийто продукт се отчита като резултат от функционирането на третичния сектор (Власов, В., 1991, с. 3).

Наличието на свободни ресурси и тяхното преместване не е достатъчно за формирането на сегашните пропорции в икономиките, има нужда и от насрещно платежоспособно търсене, което да посрещне увеличеното предлагане от страна на третичния сектор. Следователно върху развитието на сектора на услугите допълнителна роля играят и фактори от страна на търсенето.

➤ Влияние върху процеса на деиндустриализация има законът на Енгел, показващ различната и нелинейна еластичност на търсенето на благата, произведени в отделните сектори, спрямо промяната в дохода. Стойността ѝ е най-ниска за селскостопанските продукти, а е най-висока за услугите. Под действието на този закон прирастът на реалните доходи все повече се насочва към потреблението на услуги;

➤ Нарастването на ролята на нематериалните фактори на производство (знание, квалификация, информация) и развитие на техниката и технологиите както в производството, така и в бита на хората допълнително спомага за развитието на сферата на услугите;

➤ Промени в структурата на потреблението и нарастване необходимостта от задоволяване на потребности от по-висок ранг, а също и промяна в ценностите (Bell, D., 1976, p. 144).

Фукс извежда аналогични фактори, обясняващи нарастването дела на сектора на услугите в икономиката:

✓ Еластичността на търсенето на услуги спрямо дохода е по-голяма от единица, затова при увеличаване на реалния доход на човек потреблението на услуги и като следствие заетостта в сферата на услугите растат с по-високи темпове отколкото растат доходите ²;

✓ С нарастването на доходите става по-изгодно да се купуват услуги, а не те да се предоставят от домакинството, тъй като започва да се цени повече свободното време;

² Първоначално тази хипотеза е изказана от С. Кузнец.

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

✓ За сектора на услугите е характерен по-бавен ръст в ПТ отколкото в индустрията и селското стопанство.

Направените от Фукс оценки потвърждават, че разпределението на заетите между отделните сектори е тясно свързано с равнището на реалния БВП на човек от населението. С растежа на реалния доход делът на селското стопанство намалява, на услугите расте, а делът на индустрията расте до определено равнище на дохода, а после започва да спада. Фукс (Fuchs, V., 1968) показва, че ако намаляването на дела на селското стопанство се обяснява с различията в еластичността на търсенето спрямо дохода, то нарастващият дял на сектора на услугите е свързан с различията в темпа на растеж на ПТ в отделните сектори.

Някои по-късни оценки в средата на 80-те години показват, че делът на услугите не зависи толкова от дохода и тяхната еластичност спрямо него е приблизително равна на единица. В тях се стига до извода, че търсенето на услуги е слабо еластично спрямо цената и много ниските темпове на растеж на ПТ се явяват основният фактор за ръста в дела на заетите в сферата на услугите, а всички останали екзогенни фактори имат второстепенна роля (Inman, R., 1985, p. 1-24).

Установяването неведнъж на тези закономерности поражда серия от емпирични изследвания, посветени на ръста на заетостта в сектора на услугите в развитите западни икономики. Голяма част от тях се основават на модела за растеж на Баумол. В този модел икономиката се разглежда като състояща се от два сектора, при това производителността на труда в първия сектор (производството на стоки) е по-голяма отколкото във втория (производството на услуги).

На базата на аналогичен модел са направени оценки по данни за страните от ОИСР в края на 1990 година, които дават точно противоположни резултати, а именно, че ефектът на дохода е най-важният фактор, а промените, свързани с разходите, имат малка значимост или са почти незначими (ОЕСД, 2000, p. 79-126). Промяната в еластичността на търсенето на услуги отчасти се обяснява с нееднородността на сектора на услугите. Еластичността на търсенето спрямо дохода варира в отделните дейности от сектора на услугите: с ръста на доходите на населението се увеличава използването на хотелиерски и ресторантьорски услуги, използването на самолетен транспорт и туристически пътувания, но е малко вероятно да се увеличи интензивността на

използване на общественя транспорт. Именно затова съставът на потребителските услуги има важно значение. В международно изследване за периода 1970–1975 година (Summers, R., 1985, p. 27-48) е установено, че търсенето на персоналните, комуналните и здравните услуги има еластичност спрямо дохода, значително превишаваща единица, а в същото време еластичността на търсенето на други услуги като: образование, транспорт, комуникации и услуги, свързани с държавното управление, показват близки до единица или под единица коефициент на еластичност. В световен мащаб тези резултати обясняват разширяването на високотехнологичния сектор, което доведе и до съществени изменения в структурата и на услугите. Освен това през следващите години се съкращава разликата между производителността на труда в сферата на услугите и сферата на производство на стоки.

От всичко това може да заключим, че развитието на сектора на услугите е закономерен и продължителен процес, в резултат на достигнатата степен на икономическо развитие, който е катализиран, от една страна, от нарасналото богатство на нациите и промяната в потребностите, а от друга – от различията в прираста на ПТ вследствие внедряването на технологичния прогрес. Смята се, че най-голяма роля за това се пада на информационно-комуникационните технологии, които допринасят около 60% за повишаване на ПТ в сектора на услугите в САЩ. Не стои така въпросът за услугите в образованието, здравеопазването и др., които определено изостават в това отношение.

В резултат на това се смята, че с последващото развитие на сферата на услугите могат да настъпят и проблеми, тъй като ПТ при тях не може да расте с темповете, характерни за индустрията. При услугите тази ограничена производителност се дължи на това, че при повечето от тях има почти абсолютна незаменяемост между труд и капитал и затова тяхното нарастване в един момент може да доведе до нулев икономически растеж дори и в развитите икономики (Baumol, W., 1967, p. 419).

В друго свое изследване Баумол и Боуен стигат до извода, че част от дейностите в сферата на услугите³ функционират в условията

³ Оригиналната версия на тяхната теория е за сценичните изкуства, но тази особеност се отнася и за други дейности от сектора на услугите като образование, здравеопазване, социални дейности, наука и научни изследвания, държавно управление.

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

на постоянно финансово натоварване – техните разходи винаги превишават доходите от дейността им (Baumol, W., Bowen, W., 1968, p. 161-180). Това се обуславя от факта, че в тези дейности производствените разходи растат по-бързо от цената на крайния продукт.⁴ В основата на хипотезата е изоставането на ПТ в тези дейности от общия ръст на производителността в икономиката. Изоставането на ПТ се обяснява с това, че основните фактори, които я повишават – новите технологии, увеличаване на инвестициите, квалификацията на работната сила, ефектът от икономии от мащаба в производството – не оказват съществено влияние в дадената сфера. По този начин изоставането на ПТ в някои от тези дейности се явява основна тяхна характеристика поради особеностите на технологичния им процес. Единственият изход от тази ситуация е да се компенсира ръстът на разходите, като се повишава цената на крайния продукт, но възможностите за това са ограничени предвид държавната регулация на цените. Затова и посочените дейности неизбежно страдат от „болестта на разходите“. Това диктува необходимостта от държавна намеса в тези дейности, която да компенсира наложените от самата държава ограничения на цените. Сред основните аргументи за необходимостта от държавна намеса за подпомагане на тези дейности могат да се посочат следните: голяма част от тях се отнасят към категорията на публичните блага, които, ако не се субсидират от държавата, няма да се произвеждат в достатъчен обем; създават положителни външни ефекти; нужно е да бъдат достъпни за всеки, а не само за тези, които могат да си ги позволят; трябва да се поддържат и субсидират от държавата, защото не са печеливши. Впоследствие тази хипотеза на Баумол е подложена на критика от Дж. Кендрик, тъй като той смята, че има съществени дефекти в статистиката и измерването на производителността не е убедително, а освен това е игнорирана ролята на дълготрайните материални активи, които също дават отражение при измерването на общата факторна производителност (Kendrick, J., 1973, p. 630).

В началото на 90-те години обяснение за болестта на разходите на Баумол дава и Гриличес, според който лечение на „болестта на разходите

⁴ Впоследствие тази закономерност е получила названието ефект на Баумол или болест на разходите (Baumol's Cost Disease).

в услугите” е намерено отдавна, но статистиката не го отразява, а е възможно и услугите никога да не са страдали от тази болест, а просто статистиката да не е имала точни измерители (Griliches, Z., 1992, p. 1-22).

Поради всички тези причини през последните десетилетия интересът към изучаването на икономическата динамика в дейностите от сектора на услугите забележимо расте. Голямо внимание се отделя на структурните и технологичните изменения в стопанските системи, на причините и факторите за колебанията, на движещите сили и насоките на еволюцията на икономическите системи. Измерването на ролята на сектора на услугите се затруднява, тъй като тяхното влияние върху останалите дейности не е пряко, а е свързано и се осъществява чрез междуотрасловите връзки, т.е. те имат преливащи (spillover) ефекти, които се проявяват чрез позитивни импулси към другите дейности, резултатът от които се проявява с известно закъснение (Рангелова, Р., 2013, с. 149).

С развитието на икономиките радикално се променят съставът и съдържанието на труда, отрасловата структура на заетите, функциите на работната сила, съотношението на обективните и субективните фактори на производството, комбинацията между ресурсите. Съществени промени има и в структурата на потребностите в техническата основа не само на производството, но и на бита.

Разгледаните тенденции и процеси се явяват убедително доказателство за постепенния преход на повечето отрасли и сфери на икономиката на принципно по-високо, а в много от случаите и качествено ново равнище на развитие. Такива са основните изходни предпоставки, довели до съвременното развитие на икономиките.

В основата на структурните промени в различните сектори е динамиката на ПТ в тях, която дава основния гласък за случващото се.

Таблица 1

Среден растеж на ПТ за периода 1960–1995 год. (в %)

	Селско стопанство	Индустрия	Услуги
Германия	6,11	3,02	2,49
Япония	3,20	3,73	2,65
САЩ	2,89	2,46	0,80

Източник: Groot, H., *The Determination and Development of Sectoral Structure*, Free University of Amsterdam, 1998, p. 8.

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

В сектора на услугите този растеж е по-малък в сравнение с останалите сектори и тази тенденция се забелязва и през следващите години за голяма част от икономиките (вж. Таблица 2).

Таблица 2
Ръст на ПТ в сектора на услугите в отделни държави, в %

Страна	1995-2000	2000-2005
Австрия	0,5	0,6
Германия	0,4	0,6
Франция	1,2	0,6
Люксембург	0,4	0,8
Канада	2,1	0,8
Дания	1,6	0,9
Финландия	1,5	1,0
Белгия	0,5	1,4
Холандия	1,9	1,6
Швеция	1,5	1,7
Австралия	2,7	1,9
Обединеното Кралство	3,5	2,5
Норвегия	2,8	2,7
Япония	1,4	2,8
Чехия	1,6	3,4
Унгария	0,4	3,5
Ирландия	2,3	3,9

Източник: OECD STAN Database for Structural Analysis, forthcoming 2008 edition | OECD Annual National Accounts Database, version of November 2007.

Промените в стопанската структура на икономиките влияят върху значимостта и приноса на отделните фактори, от които зависят темповете на производство и другите съвкупни показатели на икономическия растеж. Това е така, защото те имат специфична характеристика в различните сектори и техният принос в значителна степен зависи от нея.

По-бързото увеличаване на търсенето на услуги в сравнение с търсенето на стоки е следствие от емпирично доказаната зависимост от Енгел, че еластичността на доходите по отношение на потребяваните услуги е по-голяма в сравнение с тази на стоките. Тази разлика в коефициента на еластичност поддържа цените на услугите на по-ви-

соко равнище в сравнение с цените на стоките. Това още веднъж демонстрира защо в развитите страни секторът на услугите доминира и това е свързано с високото равнище на доходи на населението, които също са фактор за измененията в стопанската структура, тъй като променят потреблението и водят до тенденцията да се намалява делът на хранителните продукти, облеклото и обувките и да се отделят повече средства за услуги. Последица от различията в динамиката на цените на стоките и услугите е създаването на по-голяма добавена стойност и поддържането на по-голяма заетост в сферата на услугите. Това е дългосрочна тенденция, доказана за редица страни. *В повечето от тези страни развитието на третичния сектор става бавно и постепенно (т.е. еволюционно), което позволява прогнозирането на неговото развитие от учените* (Бел, Кларк, Дракър, Фурастие и др.).

При развитието на услугите се наблюдава и тяхната все по-силна интеграция с останалите сектори на икономиката. В предходните периоди на индустриално развитие услугите стоят в периферията на една част от националните икономики и са с голяма автономност. Това се обяснява с тяхната структура и относително малкия им принос за развитието на индустрията тогава. Впоследствие те все повече се вграждат в производството, включват се в непосредствения производствен процес и директно си взаимодействат с останалите сектори. Основа за такова единство е взаимодействието на работната сила с вложените средства за инвестиции, което определя протичането на процесите както в селското стопанство и индустрията, така и в по-голямата част от сферата на услугите, в която редица дейности по своя характер са продължение или допълнение на производствените операции в останалите сектори.

Друга зависимост в съвременните икономики е тази на взаимното допълване на търсенето, при което разрастването на някои отрасли служи за увеличаване на дохода и по този начин генерира търсене на продукт от други отрасли. Увеличените инвестиции в някои подсектори увеличават стимулите на други сектори да ги последват, защото вече има по-голямо търсене на техните продукти. За това спомогна появата и развитието на нови видове кредитни институции, които

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

помагат за разширяването на някои промишлени отрасли като строителството и производството на стоки за дълготрайна употреба.

Следващо направление на интегрирането на услугите с останалата част от икономиката е влиянието им върху междуотрасловите и вътрешноотрасловите връзки. Това влияние често се опосредства от структурата на потреблението. С използването на услугите границите между отраслите в известна степен се заличават. Възникват единни междуотраслови производствени системи, в които материалният продукт и услугите са неразривно свързани. Структурните промени в производството го правят крупен потребител на услуги, а измененията в състава на услугите правят третичния сектор голям потребител на материални продукти.

От характеристиката и тенденциите в развитието на услугите може да се направи извод, че те продължават да внасят нови моменти и в условията за икономически растеж, тъй като са един от факторите за моделиране на друг тип растеж, който обаче не може да има друга база освен индустриалното производство. С големия си относителен дял в икономиките услугите влияят върху темповете на БВП, инвестициите, заетостта и формирането на пропорциите в икономиката.

Растежът на ПТ и еластичността на търсенето на услуги формират предпоставки за поддържане на техните високи цени. Цените на услугите се формират под силното влияние на преразпределителните процеси. Фактът, че много от услугите не приемат материален израз, а полезният им ефект се консумира в момента на производството, обяснява защо цените им по принцип притежават едностранна еластичност, т.е. реагират на факторите, които ги тласкат към повишаване, но не реагират или реагират със закъснение на факторите, които при равни други условия намаляват цените.

Целта на преобразуванията във връзка с развитието на сектора на услугите става нарастването на конкурентоспособността и повишаване на адаптацията към бързите изменения в глобалната икономика. Основните тенденции, оказващи най-голямо въздействие на промените в икономическите системи, са: процесите на глобализация и ожесточена конкуренция, в това число широкото разпространение на пазарната икономика; ускорени иновации и съкращаване на жизнения цикъл

на стоките и услугите; развитие на ИКТ, улеснен достъп до информационната мрежа; нарастване значимостта на нематериалните ресурси за производство⁵.

Така през 90-те години на XX век отначало в САЩ, а след това и в други страни, се формира т.нар. “нова икономика”. Тя илюстрира прехода между няколко десетилетия на ниски темпове на растеж на БВП и същественото нарастване на икономическата динамика и ПТ при ниско равнище на инфлация и безработица. Тези промени се свързват със структурните преобразувания през 80–90-те години на XX век и означават преход от един стадий на развитие към друг, съпровождащ се с изменения в структурните характеристики на икономиките⁶. Индустиалният тип икономическо развитие, доминиращо повече от век, постепенно отстъпи място на сектора на услугите в страните с развита пазарна икономика. Така в литературата се формира гледната точка за неизбежността на прехода към нов по-прогресивен модел на развитие, който се основава на по-икономичното разходване на ресурсите и на удовлетворяването на основни нематериални потребности на хората. В резултат на това през последните десетилетия икономиките претърпяват съществени изменения в производствената и отрасловата структура.

В развитите в икономическо отношение страни процесът на деиндустиализация е свързан както с разрастване на третичния сектор и с достигната висока ПТ в индустриалния, така и с развиващите се през последните години тенденции на делокализиране – главно на индустриалните производства извън страната, в източноевропейските и/или азиатските и други по-слабо развити страни (Владимирова, К. и др., 2008, с. 12). Тук деиндустиализацията не означава, че промишлеността губи своите позиции, както е в България, а просто, че голяма част от произведените индустриални продукти се създават с помощта на иновации и чужди, обикновено по-евтини ресурси, извън рамките на съответната страна, но се отчитат в нейния брутен продукт, което не

⁵ Развитие на човешкия капитал, на икономическите и управленските отношения.

⁶ Тук правим уточнението, че става дума не за скокообразни промени от индустриална към информационна икономика, а за нейното постепенно (еволюционно) превръщане в нов тип икономика с нови структурни характеристики.

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

води до значителен спад в индустриалното производство на тези страни.

Тенденцията към нарастване дела на заетите и на произведения продукт в сферата на услугите се наблюдава и в българската икономика след 1990 година, но тук факторите, довели до това, не се препокриват с тези в развитите икономики. Освен това този преход на икономиката не е сигурно, че води до по-висока степен на развитие на българското стопанство, тъй като, както вече споменахме, индустриалния сектор в България губи своите позиции. Всички тези промени са пряко свързани с редица проблеми както с ефективността от функционирането на стопанската ни система, така и с резултата от предприетите реформи.

Факторите, довели до нарастване на относителния дял на сектора на услугите в българската икономика, различни от универсалните, валидни за всички икономики, са следните: спад в производителността на индустриалното производство; ограничената ресурсна база; конюнктурата на международните пазари; изоставане на производствения процес в технологично, продуктово и организационно естество; институционални причини, липса на държавни приоритети; загубата на множество утвърдени пазари на българското индустриално производство. В началото на 90-те години на XX век изоставането в развитието на сектора на услугите в България се обяснява със следните особености, съпътстващи нейното развитие: спецификите в стратегията за растеж, следвана през този период (ускорено развитие на тежката промишленост, ниско равнище на урбанизация, високо равнище на заетост, малък дял на частното потребление в БВП), а също и идеологически фактори – преди всичко теорията за непроизводителния труд. Всички те в съвкупност имат ограничителна роля за развитието на този сектор в българските условия през началните години на прехода към пазарна икономика.

Според В. Григорова вътрешен фактор, въздействащ върху отраслово-структурните изменения в България, е интензивният физически спад на производството в почти всички отрасли и особено в тези на тежката промишленост. Неравномерността на този спад доведе до изменения в относителните дялове на произведената продукция. Към това следва да се добави и пазарно обусловеното нарастване на дела

на отраслите от сектор услуги като бизнес услуги, комуникации, операции с недвижимо имущество, финанси, туризъм и др. (Григорова, В., 2003, с. 9).

Специфични и най-важни причини за забавяне на индустриалното развитие в България са намаляването на производителността на използваните производствени фактори и изчерпването в основни линии на възможностите за екстензивно развитие на националната икономика.

Преструктурирането, обновяването на производството, стимулът към високопроизводителен труд и преходът към устойчив тип икономически растеж изискват, освободените ресурси да бъдат пренасочени към други дейности и за предпочитане е, те да са продуктивни и да спомагат за националното развитие, но за целта е необходимо време, през което да се открият тези дейности.

В резултат от провежданата индустриална политика по това време са налице все по-ограничена ресурсна база, която все повече се стеснява; изграждането на огромни мощности, несъобразени с вътрешните потребности, конюктурата на международните пазари и суровинно-енергийната база на страната и монополизъм на множество индустриални предприятия; структурно-технологична нееднородност на индустриалното производство; изоставане в технологичното, продукто-вото, организационното и кадровото обновяване на индустриалното производство, а също и значително замърсяване с индустриални отпадъци. От всичко това следва и загуба на множество утвърдени преди това пазари на българската индустрия.

Интензивният инвестиционен процес в индустрията по време на развитото индустриално производство в България се осъществява напълно съзнателно и целенасочено от страна на държавата с цел изменение на пропорциите в полза на отраслите, произвеждащи стоки с производствено предназначение. Така очертаните характеристики на индустриалното развитие показват, че през тези години българската индустрия се развива основно по пътя на предимственото използване на екстензивните фактори на растеж. Оттук създамата се ситуация в развитието на индустрията се характеризира с: ниска ефективност, иконо-

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

мическа изолация от външната среда и от развитието на другите сектори на икономиката. И така, развитието на индустрията като приоритетна дейност в българското стопанство до прехода към пазарна икономика стига до своя логичен завършек. Неизбежен става преходът към нов модел на развитие, а също и ориентиране движението на производствените ресурси към други сектори и дейности, чрез които да се реализират социално-икономическата, структурната, ресурсната, интеграционната и екологичната политика на държавата.

В сравнение с България, останалите страни в преход реструктурираха своите икономики още в самото начало на 90-те години и при тях, за разлика от българската икономика, частният бизнес бързо компенсира спада на производството и износа и те постигнаха много по-бърз икономически растеж. В българската икономика този преход бе много по-бавен, освен това държавата остана монополист или поне основно действащо лице в редица дейности и производства и не позволи разгръщането на частния бизнес с толкова голяма скорост.

В резултат на това, независимо че в началните години на прехода към пазарна икономика основните макроикономически показатели на страната демонстрират тенденции, често пъти сходни на протичащите в страните от Централна и Източна Европа, налице са редица съществени различия през последващия период в крайните икономически резултати на България спрямо тях. Ниските резултати на българската икономика са свързани основно със забавянето на структурните реформи и специфичните външни условия – търговски ограничения, значителни плащания по външния дълг, несъответстващи на текущите експортни възможности на страната и др. Очертаните неблагоприятни тенденции в макроикономическите условия, както и процесът на нарастване на сферата на услугите в резултат на това, предизвикват редица негативни изменения в отрасловата структура и мястото на индустрията в икономиката на България. Това състояние на българската промишленост е резултат на съчетаването както на наследени характеристики⁷, така и на нововъзникнали проблеми вследствие на общите икономически условия, свойствени за пазарния преход.

⁷ Едностранна специализация и диспропорции, натрупвани в отделните производства и браншове през годините на централизираното управление.

Следователно преходът към пазарна икономика в България се отразява не дотам добре на индустрията, която в началото му заема ключово място в развитието ѝ. Намалява нейният относителен дял в брутната добавена стойност и заетите лица още през първите години на прехода. Такава е тенденцията и през следващите години. Причините за това са, че дотогава е налице активна държавна намеса и определяне на ясни приоритети в развитието на българската икономика, както и обезпечение с ресурси и пазари. Впоследствие нещата се променят и индустрията вече не е сред приоритетите на икономиката.

За разлика от другите индустриално развити страни мотивите за това стечение на нещата в източноевропейските икономики, включително и в българската, са преди всичко отказ от страна на държавата за приоритетно развитие на някои от секторите и оставянето им на пазарен принцип, а също и загубата на пазари. В резултат на това в България спадът в индустриалното производство се осъществява сравнително бързо и достига мащабни измерения и последици.

Конкретните причини, условия и фактори с външен и вътрешен характер, довели до това развитие на българската икономика, са:

- ✓ ограничената местна суровинна база при едновременно развитие на редица ресурсоемки и енергоемки производства;
- ✓ последващото разпадане на бившия източноевропейски пазар, довело до над 4-5 пъти снижение в общия стокообмен;
- ✓ рецесия в редица отрасли на западноевропейската икономика, особено в годините 1991–1993 година, представляващи основни пазари за някои български продукти, а също и отрицателното въздействие на ембарговите санкции срещу бивша Югославия и арабските страни, традиционни пазари за българската промишленост;
- ✓ ограничителните квоти и други нетарифни ограничения, прилагани при износа на българска продукция за страните от Европейския съюз и други потенциални пазари;
- ✓ ограничената покупателна способност и драстичната стагнация в инвестиционното и потребителското търсене вследствие на рестриктивната фискална и монетарна политика;
- ✓ скромния приток на ПЧИ през този период;

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

- ✓ пълната либерализация на вноса в началото на реформения период и последваща търговска дискриминация от страна на Русия;
- ✓ ограничен напредък на структурната реформа, включително късното приемане или неприлагането на съществуващите закони за приватизацията и отсъствието на концептуална яснота по реструктурирането на индустриалното производство;
- ✓ влошено финансово състояние на промишлените предприятия, което води до нарастване на кредитната и бюджетната задлъжнялост към персонала и доставчиците;
- ✓ проведените действия по демонополизация и децентрализация на организационните промишлени структури, довели в редица случаи до разкъсване на ефективни междутраслови, организационни, технологични връзки, до загуба на дистрибуторска мрежа и цели пазари, при едновременно запазване на държавната собственост и съхраняване на монополизма;
- ✓ подкопаване на суровинните основи на цели отрасли (хранително-вкусова, кожарска промишленост и др.) чрез неудачни законови решения за насилствена ликвидация на производствените структури в селското стопанство, довели до мащабно унищожаване на активи или нееквивалентния им трансфер към частния сектор.

Така в преходния период факторите, които действат от страна на предлагането, са довели до увеличаване на мащабите и относителния дял на заетите в сектора на услугите, но в същото време факторите от страна на търсенето са действали в противоположна посока, въпреки че този ефект не е бил толкова голям, че да преодолее ефекта на предлагането. Взаимодействието на тези два ефекта позволява да се обясни наблюдавания в българската икономика *парадокс на нарастване на относителния дял на услугите при намаляване на БВП*.

Заклучение

Развитието на услугите бе индикатор за първите стъпки в пазарното реструктуриране на българската икономика, но те е необходимо да се интегрират с материалното производство и да формират една

комплексна икономическа система, тъй като тази сфера се развива въз основа на разгръщането на производството на стоки и обратно производството на стоки се намира в зависимост от развитието на сферата на услугите.

Причините за нарастване на относителния дял на сектора на услугите в България в началото на 90-те години на XX век могат да се обособят в две групи – *вътрешни* и *външни*, като първите в голяма степен са обусловени от влиянието на мащабни външни фактори. Един от основните вътрешни фактори е, че България загуби голяма част от външните си пазари за селскостопански и индустриални продукти и в крайна сметка освободените ресурси се насочват към сектора на услугите. Допълнителен фактор за развитие на сектора е и либерализацията на банковия сектор, развитието на телекомуникациите и други дейности от сектора на услугите, които през тези години станаха привлекателни за голям брой местни и чужди инвеститори.

Всичко това в съвкупност води като резултат до нарастване дела на услугите в структурата на българската икономика, при което е налице преразпределение на инвестиции, ресурси и доходи от останалите сектори в полза на услугите, тъй като и цените на услугите се увеличават по-бързо в сравнение с тези на промишлените изделия.

Илюстрирането на различията в развитието на българската икономика в сравнение с повечето икономики по отношение на индустриалното производство, както и разликата във факторите, породили развитието на услугите в българската и другите икономики в началото на XX век, извеждат основните изходни предпоставки, довели до съвременното ѝ развитие. Затова в настоящите условия редица изследвания разглеждат тенденциите и направленията, които тези фактори са породили и по-нататъшните структурни промени в икономиката като цяло, а също и факторите, от които зависи ефективността на икономическото развитие през следващите години.

Следователно, говорейки за нарастващото значение на обслужващите дейности в икономическия живот, това не означава загърбване, а своеобразна метаморфоза на индустриалната икономика, която чрез развитието на услугите се превърна в икономика от нов тип, с нови структурни и качествени характеристики (Шишманова, П., 2005, с. 156).

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА ...

Не бива обаче всички ресурси и акцентът в развитието на българската икономика да се поставят върху сектора на услугите, тъй като без съвземането на индустриалното производство в страната, до голяма степен унищожено в резултат на посочените по-горе фактори и причини, не може да се гарантира конкурентоспособността ѝ само с обслужващи дейности.

Използвани източници

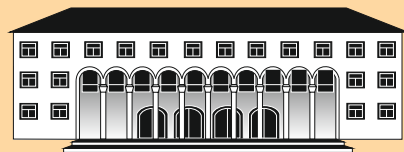
- Владиминова, К. и др. (2008). *Деиндустриализация и реструктуриране на заетостта в България: икономически и социални последици*. УИ "Стопанство", София.
- Власов, В. (1991). *Япония – производствена инфраструктура*. М., Наука.
- Григорова, В. (2003). *Структурни изменения през периода на преход към пазарна икономика*. С., Сиела.
- Колев, К. (2000). Тенденции на третичния сектор и техните особености в България, *сп. Известия*, ИУ-Варна, 2/2000.
- Рангелова, Р. (2013). *Структурни промени и икономически растеж в страните от Европейския съюз*. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”.
- Ростоу, У. (1993). *Стадии на икономическия растеж*. Делфин Прес.
- Шишманова, П. (2005). Еволюция на ролята и значението на обслужващия сектор в България, *В: Теоретични аспекти на икономическите изследвания - научна сесия*, Академично издателство "Д. Ценов", Свищов.
- Baumol, W. (1967). Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis, *American Economic Review*, Vol. 57.
- Baumol, W., Bowen, W. (1968). *Performing Arts: The Economic Dilemma*. Cambridge, London, MIT.

- Druker, P. (1999). *Management Challenges for the 21st Century*. New York.
- Fuchs, V. (1968). *The Service Economy*. New York, Columbia University Press.
- Griliches, Z. (1992). Output Measurement in the Service Sectors, *NBER Studies in Income and Wealth*, Vol. 56, Chicago, University of Chicago Press.
- Groot, H. (1998). *The Determination and Development of Sectoral Structure*, Free University of Amsterdam.
- Inman, R. (1985). *Introduction and Overview*, in: *Managing the Service Economy: Prospects and Problems*, Cambridge, Mass., Cambridge University Press.
- Kendrick, J. (1973). *Post-war Productivity Trends in the United States, 1948-1969*, New York.
- OECD. (2000). *Employment Outlook*, Ch. 3, Paris.
- OECD STAN Database for Structural Analysis, forthcoming 2008 edition | OECD Annual National Accounts Database, version of November 2007.
- Seager, S. (1997). Globalization and Deindustrialization: Myth and Reality in the OECD, *Weltwirtschaftliches Archiv* 133/1997.
- Stanner, W. (1998). Deindustrialization Economic, *Working Paper Archive*, WUST.
- Summers, R. (1985). *Services in International Economy*, in: *Managing the Service Economy: Prospects and Problems*, Cambridge, Mass., Cambridge University Press.

ISSN 0861 - 6604

БИЗНЕС управление

БИЗНЕС управление 2/2021

ИЗДАНИЕ НА
СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ
„Д. А. ЦЕНОВ“ - СВИЩОВ

2/2021

Редколегия на сп. „Бизнес управление“

Редколегия на сп. „Бизнес управление“

Проф. д.н. Борислав Борисов – главен редактор, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ - Свищов

Проф. д-р Красимир Шишманов – зам. главен редактор, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ - Свищов

Проф. д.н. Божидар Божинов, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ - Свищов

Доц. д-р Иван Марчевски, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ - Свищов

Доц. д-р Ирена Емилова, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ - Свищов

Доц. д-р Любчо Варамезов, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ - Свищов

Доц. д-р Румен Ерусалимов, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ - Свищов

Доц. д-р Силвия Костова, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ – Свищов

Доц. д-р Симеонка Петрова, Стопанска академия „Д.А.Ценов“ – Свищов

Международна редколегия на сп. „Бизнес управление“

Проф. д. ик. н. Дмитрий Чистов – Финансов университет при правителството на руската федерация, Москва, Русия.

Проф. д. ик. н. Татьяна Орехова – Донецки национален университет, Виница, Украйна

Проф. д. ик. н. Виктор Чужиков - Киевския национален икономически университет „Вадим Гетман“, Украйна.

Проф. д-р Йото Йотов – Драксел университет, Филадельфия, САЩ

Проф. д-р Дариуш Новак - Университет по икономика и бизнес, Познан, Полша

Проф. д-р Синиша Зарич – Университет на Белград, Сърбия

Доц. д-р Йоана Панагорец – Университет Валахия, Търговище, Румъния

Стилов редактор – Анка Танева

Превод на английски език – ст. преп. Румяна Денева,

ст. преп. Радка Василева

Технически секретар – Живка Тананеева

Дадено за печат на 11.08.2021 г., излязло от печат на 13.08.2021 г.,
формат 70x100/16, тираж 40

© Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов,
ул. „Ем. Чакаров“ 2, тел.: +359 631 66298

© Академично издателство „Ценов“, Свищов, ул. „Цанко Церковски“ 11А

БИЗНЕС УПРАВЛЕНИЕ

Стопанска академия
„Д. А. Ценов“ – Свищов

Година XXXI, кн. 2, 2021

СЪДЪРЖАНИЕ

МЕНИДЖМЪНТ практика

СЪСТОЯНИЕ НА ЕЛЕКТРОННОТО УПРАВЛЕНИЕ И ДИГИТАЛНИТЕ АДМИНИСТРАТИВНИ УСЛУГИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Катя Емилова Кирилова

Доц. д-р Александър Цветанов Найденов 5

ИНСТРУМЕНТИ НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ АНАЛИЗ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИЯ ПАЗАР

Гл. ас. д-р Красимир Георгиев Кулчев 22

УЧИЛИЩНИЯТ ДИРЕКТОР – ОБРАЗОВАТЕЛЕН ЛИДЕР И ПРОФЕСИОНАЛЕН МЕНИДЖЪР

Александър Филипов 40

ЗАСТРАХОВАНЕ И ОСИГУРЯВАНЕ

ДЕМОГРАФСКИ ДЕТЕРМИНАНТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СОЦИАЛНАТА ЗАЩИТА ПРИ МАЙЧИНСТВО В БЪЛГАРИЯ

Ас. д-р Йордан Стефанов Йорданов 56

МЕНИДЖМЪНТ теория

ФАКТОРИ, ОБУСЛОВИЛИ ДОМИНИРАЩАТА РОЛЯ НА СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ В СЪВРЕМЕННИТЕ ИКОНОМИКИ

Гл. ас. д-р Силвия Господинова 81